Knowledgeable Research (KR) 2026, Special Vol., (5):02
ISSN: 2583-6633, CODEN: KRABAU
International open-access peer-reviewed refereed monthly journal
https://knowledgeableresearch.com/index.php/1

कृत्रिम बुद्धिमत्ता, निगराणी आणि नागरी स्वातंत्र्ये : संवैधानिक लोकशाहीवरील परिणाम

[1]डॉ.सौदागर फयाज मुनीरसाब*
असोसिएट प्रोफेसर, विभाग प्रमुख व संशोधक मार्गदर्शक, राज्यशास्त्र विभाग,
इंदिरा गांधी वरिष्ठ महाविद्यालय, सिडको, नवीन नांदेड

[2]डॉ. कृष्णा सुदाम इंगळे
सहाय्यक प्राध्यापक, मराठी विभाग प्रमुख,
कै. बाबुराव पाटील महाविद्यालय, हिंगोली

शोध सार

कृत्रिम बुद्धिमत्ता (Artificial Intelligence) तंत्रज्ञानाने आधुनिक प्रशासन, सुरक्षा व सेवा व्यवस्थेमध्ये क्रांती घडवून आणली आहे. मात्र, AI आधारितनिगराणी (Surveillance) प्रणालींच्या वाढत्या वापरामुळे नागरी स्वातंत्र्ये, गोपनीयता व मूलभूत अधिकारयांवर गंभीर प्रश्न निर्माण झाले आहेत. प्रस्तुतसंशोधनलेखात AI, निगराणी आणि नागरी स्वातंत्र्ययांचा परस्परसंबंध अभ्यासून त्याचा संवैधानिक लोकशाहीवर होणारा परिणाम विश्लेषित केला आहे. भारतीय संविधानाच्या चौकटीत AI निगराणीचेधोके, संधी व उपाययोजना मांडण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

बीज शब्द: *कृत्रिम बुद्धिमत्ता, निगराणी, नागरी स्वातंत्र्ये, गोपनीयता, भारतीय संविधान, लोकशाही.*

Received: 02/12/2025
Accepted: 17/01/2026
Published: 31/01/2026

***Corresponding Author:**
डॉ.सौदागर फयाज मुनीरसाब
Email: fayaj11@gmail.com

1. प्रस्तावना:

२१ व्या शतकात तंत्रज्ञान हे शासनाचे प्रभावी साधन बनले आहे. कृत्रिम बुद्धिमत्ता, बिग डेटा, फेस रेकग्निशन, बायोमेट्रिक प्रणाली यांचा वापर करून राज्य अधिक कार्यक्षम होत आहे. तथापि, या तंत्रज्ञानाच्या अतिरेकी वापरामुळे नागरिकांच्या वैयक्तिक स्वातंत्र्यावर मर्यादा येण्याची भीती व्यक्त केली जात आहे. लोकशाही व्यवस्थेत राज्यशक्ती आणि नागरी हक्क यांच्यात संतुलन आवश्यक असते.

2. संशोधन समस्येचे विधान :

AI आधारित निगराणी व्यवस्था संवैधानिक लोकशाहीस धोका ठरत आहे काय? नागरिकांच्या गोपनीयतेचे आणि स्वातंत्र्याचे संरक्षण कसे करावे?

3. संशोधन उद्दिष्टे :

1. कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि निगराणी संकल्पना स्पष्ट करणे
2. AI निगराणीचा नागरी स्वातंत्र्यांवर होणारा परिणाम अभ्यासणे
3. भारतीय संविधानाच्या दृष्टीने या परिणामांचे विश्लेषण करणे
4. लोकशाही टिकवण्यासाठी उपाय सुचवणे

4. संशोधन गृहितके :

1. AI आधारित निगराणीमुळे नागरी स्वातंत्र्यांवर मर्यादा येतात
2. स्पष्ट कायदे नसल्यास AI लोकशाहीस धोका ठरू शकते
3. योग्य नियमनाने AI लोककल्याणकारी ठरू शकते

5. संशोधन पद्धती :

हा अभ्यास वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीने करण्यात आला असून दुय्यम स्रोतांचा (पुस्तके, अहवाल, न्यायालयीन निर्णय, लेख) वापर करण्यातआलाआहे.

6. कृत्रिम बुद्धिमत्ता : संकल्पनात्मक चौकट :

कृत्रिम बुद्धिमत्ता म्हणजे मानवी बुद्धिमत्तेसारखे निर्णय घेण्याची क्षमता असलेली संगणकीय प्रणाली. मशीन लर्निंग, डीप लर्निंग, अल्गोरिदम यांचा यात समावेशहोतो.

7. निगराणी व्यवस्था आणि AI :

AI आधारित निगराणीमध्ये CCTV, फेसरेकग्निशन, कॉल डेटा विश्लेषण, सोशल मीडिया मॉनिटरिंग यांचा समावेश होतो. याप्रणाली राज्याला व्यापक नियंत्रणाची क्षमता देतात.

8. नागरी स्वातंत्र्यांचा अर्थ व व्याप्ती :

नागरी स्वातंत्र्य म्हणजे व्यक्तीचे विचार स्वातंत्र्य, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, गोपनीयतेचा अधिकार, संघटन स्वातंत्र्य इत्यादी अधिकार.

9. AI आधारित निगराणी व मूलभूत अधिकार :

AI निगराणीमुळे खालील अधिकारबाधित होऊ शकतात:

1. अनुच्छेद 21 : जीवन व वैयक्तिक स्वातंत्र्य
2. अनुच्छेद 19 : अभिव्यक्ती व हालचाली स्वातंत्र्य
3. गोपनीयतेचा अधिकार (Puttaswamy निकाल)

10. भारतीय संविधान आणि लोकशाही :

भारतीय संविधान मर्यादित राज्यसत्तेवर भर देते. लोकशाहीमध्ये राज्य हे नागरिकांसाठीअसते, नागरिक राज्यासाठी नव्हे.

11. भारतातील AI निगराणी : उदाहरणे :

1. आधार बायोमेट्रिक प्रणाली
2. CCTV व फेस रेकग्निशन
3. फोनटॅपिंग व डेटासंकलन

12. आंतरराष्ट्रीय दृष्टिकोन :

चीनमध्ये AI निगराणी मोठ्या प्रमाणावर आहे, तर युरोपियन युनियनमध्ये GDPR सारखे कडक कायदे आहेत.

13. AI निगराणीचे सकारात्मक परिणाम :

1. गुन्हेगारी नियंत्रण
2. राष्ट्रीय सुरक्षा
3. प्रशासनात कार्यक्षमता

14. AI निगराणीचे धोके व आव्हाने :

1. गोपनीयतेचा भंग
2. सत्तेचा गैरवापर
3. नागरिकांवर सतत देखरेख
4. Surveillance State ची निर्मिती

15. संविधानिक लोकशाहीवरील परिणाम

AI आधारित निगराणीमुळे लोकशाहीचे रूपांतर नियंत्रणाधारित राज्यात होण्याचा धोका आहे.

16. कायदेशीर व नैतिक प्रश्न :

1. डेटा कोणाचा?
2. निर्णयांची जबाबदारी कोणाची?
3. अल्गोरिदमिक भेदभाव

17. संरक्षणात्मक उपाय व धोरणात्मक सूचना :

1. मजबूत डेटा संरक्षण कायदा
2. AI वापरावर संसदीय नियंत्रण
3. न्यायालयीन देखरेख
4. पारदर्शकता व उत्तरदायित्व
5. नागरिक जागृती

18. निष्कर्ष :

कृत्रिम बुद्धिमत्ता ही लोकशाहीसाठी वरदान ठरू शकते, परंतु योग्य कायदेशीर व नैतिक चौकट नसल्यास ती लोकशाहीस धोकाठरू शकते. नागरी स्वातंत्र्यांचे संरक्षण करत AI तंत्रज्ञानाचा संतुलित वापर करणे ही काळाची गरज आहे.

19. संदर्भसूची :

1. भारतीयसंविधान

2. Puttaswamy v. Union of India (2017)

3. AI and Ethics : UNESCO Report

4. Surveillance and Democracy – Academic Journals

Copyright: © The authors. This article is open access and licensed under the terms of the Creative Commons Attribution License (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)